

TO‘KIN-SOCHINLIK PARADOKSI: NIMA UCHUN IQTISODIY O‘SISH SHAROITIDA BA‘ZI MAMLAKATLARDA KAMBAG‘ALLIK DARAJASI ORTIB BORMOQDA

Yo‘lchiyev Azizbek Baxrom o‘g‘li

Jahon Iqtisodiyoti va Diplomatiya Universiteti

Xalqaro Iqtisodiyot va Menejment

0-1a-24 guruh

azizbekyulchiyev2006@gmail.com

+998940924906

Annotatsiya

Maqola to‘kin-sochinlik paradoksiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda iqtisodiyotning o‘sishi va tabiiy boyliklarning ko‘payishi kambag‘allik darajasining pasayishiga olib kelmaydi, ba‘zi hollarda esa hatto ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikni kuchaytiradi. Ishda ushbu hodisaning asosiy sabablari, “resurslar qarg‘ishi”¹, “golland kasalligi”², daromadlarni samarasiz boshqarish va institutsional muammolar tahlil qilingan. Iqtisodiy o‘shish boyliklarning notekis taqsimlanishi, korrupsiya va davlat institutlarining zaifligi tufayli qashshoqlikning kuchayishi bilan birga kelgan mamlakatlar misollari ko‘rib chiqiladi. Iqtisodiyot tuzilmasining ta‘siri, xomashyo eksportiga qaramlik va diversifikatsiyaning yo‘qligiga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Maqolada tabiiy resurslardan foydalanishda barqaror rivojlanish va daromadlarni adolatli taqsimlashga qaratilgan kompleks yondashuv zarurligi ta‘kidlangan. Tadqiqot natijasida boy resurs bazasiga ega bo‘lgan mamlakatlar uchun to‘kin-sochinlik paradoksining salbiy oqibatlarini oldini olish bo‘yicha strategiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: to‘kin-sochinlik paradoksi, resurslar qarg‘ishi, golland kasalligi, iqtisodiy o‘shish, tengsizlik, xomashyo iqtisodiyoti, boylikni taqsimlash, tabiiy resurslarga qaramlik, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish.

Kirish

Iqtisodiy o‘shish odatda aholi turmush darajasining yaxshilanishi, kambag‘allikning qisqarishi va infratuzilmaning rivojlanishi bilan bog‘liq. Biroq, katta tabiiy resurslarga ega bo‘lgan bir qator mamlakatlarda paradoksal vaziyat

¹ *Resurslar qarg‘ishi* - bu iqtisodiy va siyosiy hodisa bo‘lib, unda katta tabiiy resurslarga ega bo‘lgan mamlakatlar kutilgan farovonlik o‘rniga past iqtisodiy o‘shish sur‘atlari, yuqori korrupsiya, institutsional zaiflik va ijtimoiy tengsizlikka duch keladi.

² *Gollandiya kasalligi* - valyuta daromadlarining katta oqimi (odatda, tabiiy resurslar eksportidan) natijasida yuzaga keladigan iqtisodiy hodisa bo‘lib, bu milliy valyutaning mustahkamlanishiga, iqtisodiyotning xomashyo bo‘lmagan tarmoqlari raqobatbardoshligining pasayishiga va natijada sanoatsizlanishga olib keladi.

kuzatilmoqda: yalpi ichki mahsulot o'sishiga qaramay, boylar va kambag'allar o'rtasidagi farq ortib bormoqda, asosiy ijtimoiy ne'matlardan foydalanish imkoniyati esa cheklanganligicha qolmoqda. "To'kin-sochinlik paradoksi" deb nomlanuvchi bu hodisa daromadlarning o'sishini farovonlikning oshishi bilan bog'laydigan iqtisodiy modellarning universalligini shubha ostiga qo'yadi.

Muammoning dolzarbligi neft, gaz va foydali qazilmalarga boy bo'lgan ko'plab davlatlar xomashyo sektoriga qaramlik, institutsional tuzilmalarning zaiflashuvi va korrupsiyaning yuqori darajasi bilan bog'liq. Bunday mamlakatlar iqtisodiyotni modernizatsiyalash va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash o'rniga rentaviy qaramlik tuzog'iga tushib qolmoqda, o'z o'rnida bu barqaror rivojlanishga to'sqinlik qilmoqda.

So'nggi o'n yilliklarda xalqaro tashkilotlar va milliy hukumatlar ushbu inqirozni bartaraf etish uchun turli harakatlarni amalga oshirdilar. Norvegiya va Chili kabi ba'zi mamlakatlar tabiiy daromadlarni samarali boshqarish mexanizmlarini, shaffof soliq tizimlari, inson kapitaliga investitsiyalar va suveren fondlarni shakllantirishni muvaffaqiyatli joriy etdilar. Lekin, ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda bunday choralar institutsional to'siqlar va siyosiy xavflarga duch keladi, shuning uchun barqaror qarorlarni amalga oshirishni qiyinlashtiradi.

Adabiyotlar tahlili

Yetakchi iqtisodchi va siyosatshunoslarning tadqiqotlari tanlangan eng ishonchli manbalar bo'lib, ular ko'rib chiqiladigan jurnallar va ilmiy nashrlarda chop etilgan. Ushbu tadqiqotlar empirik ma'lumotlar, qiyosiy tahlillar va keys-stadilarga asoslangan bo'lib, to'kin-sochinlik resurslarning qashshoqlikka ta'sirining turli jihatlarini qamrab oladi.

Tabiiy resurslar iqtisodiy rivojlanish va qashshoqlik darajasiga qanday ta'sir ko'rsatishi masalasi faol munozaralar mavzusi bo'lib qolmoqda. Adabiyotlarda ikki qarama-qarshi nuqtayi nazar ajratib ko'rsatiladi: ayrim tadqiqotlar esa paradoks mavjudligini tasdiqlaydi (Karl, 1999 ; Van der Ploeg, 2006-yil) boshqalari esa resurslarni muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz boshqarishning belgilovchi elementi sifatida institutsional omillarni ko'rsatadi (Leibbrandt & Lynham, 2017).

Van der Ploeg (2006) tadqiqoti empirik ma'lumotlarni tahlil qilib, yuqori tabiiy daromadga ega mamlakatlarda ko'pincha past iqtisodiy o'sish sur'atlari, yuqori korrupsiya va samarasiz boshqaruv kuzatilayotganini ko'rsatadi. Karl (1999) "petro-davlat" tushunchasini kiritadi va neft rentalari avtoritar rejimlarni yaratishga yordam berishini va diversifikatsiyalangan iqtisodiyotning rivojlanishiga to'sqinlik qilishini ko'rsatadi. O'z navbatida, Leibbrandt va Linham (2017) tartibga soluvchi institutlar mavjud bo'lsa, resurs boyligi yomonlik uchun emas, balki ne'matga aylanishi mumkinligini ko'rsatadi.

Boshqa tadqiqotlar (Roemer & Gugerty, 1997 ; Škare va Pržiklas Družeta, 2016) iqtisodiy o'sish o'z-o'zidan kambag'allikni kamaytirishni kafolatlamasligini

tasdiqlaydi. Ularning ta'kidlashicha, o'sish samaradorligi uning tarkibi va daromadlarni qayta taqsimlash siyosatiga bog'liq. Xususan, Ite (2005) resurslarga bog'liq mamlakatlarda korporativ ijtimoiy mas'uliyatning roli va xalqaro korporatsiyalarning qashshoqlikka ta'sirini o'rganadi.

Metodologiya

Ushbu ilmiy maqolada ilmiy adabiyotlaru-tadqiqotlar va mamlakatlarning real misollarini o'rganish asosida qiyosiy tahlil qo'llaniladi. Iqtisodiy o'sish kambag'allikning o'sishi bilan birga kelgan holatlar ko'rib chiqiladi va bu hodisaning mumkin bo'lgan sabablari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor resurslarni boshqarish, korrupsiya darajasi va daromadlarning notekis taqsimlanishi kabi iqtisodiy va ijtimoiy omillarni o'rganishga qaratilgan. Umumiy qonuniyatlarni aniqlash va muammoni hal qilishning mumkin bo'lgan yo'llarini taklif qilish uchun ko'rib chiqilgan manbalardan olingan ma'lumotlardan foydalaniladi.

Natijalar

Ushbu paradoksning yechimi sifatida diversifikatsiya tanlandi. Buning SWOT-tahlili quyidagicha:

<u>Kuchli tomonlari</u>	<u>Zaif tomonlari</u>
1. Barqaror iqtisodiy o'sish – Resurs narxlarining o'zgaruvchanligiga qaramasdan, turli sohalarning rivojlanishi iqtisodiyotni mustahkam qiladi. 2. Ish o'rinlarini yaratish – Neft va gaz sanoatiga qaraganda sanoat, qishloq xo'jaligi, texnologiya va xizmatlar ko'proq ish o'rinlarini ta'minlaydi. 3. Innovatsiyalar va texnologik rivojlanish – Diversifikatsiya ilm-fan va texnologiyalarga ko'proq sarmoya jalb qilishga yordam beradi. 4. Mahsulot va xizmatlar eksporti ortishi – Iqtisodiyotning turli sohasini	1. Katta investitsiyalar talab etiladi – Diversifikatsiya uchun infratuzilma, ilmiy tadqiqot va ta'limga katta sarmoya kerak. 2. Uzoq muddatli jarayon – Iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish tezkor natijalarni bermaydi, bu jarayon yillar davom etadi. 3. Davlat boshqaruvi samaradorligi muhim – Diversifikatsiyaning muvaffaqiyati davlat siyosati, korrupsiyaga qarshi kurash va institutlarning kuchiga bog'liq.

rivojlantirish global bozorga chiqish imkonini kengaytiradi.	
<u>Imkoniyatlar</u> 1. Xalqaro investitsiyalarni jalb qilish – Barqaror va turli tarmoqli iqtisodiyot xorijiy sarmoyadorlar uchun jozibador bo‘ladi. 2. Yangi bozorlarni rivojlantirish – Iqtisodiy diversifikatsiya yangi eksport imkoniyatlarini ochadi va global raqobatbardoshlikni oshiradi. 3. Barqaror ijtimoiy rivojlanish – Ishsizlik va daromadlar notekis taqsimlanishi bilan bog‘liq muammolar kamayadi. 4. Ekologik barqarorlikni ta‘minlash – Sanoat va texnologiyalar rivojlanishi natijasida iqtisodiyot ekologik toza bo‘lishi mumkin.	<u>Tahdidlar</u> 1. An‘anaviy resurs sektorining turg‘unligi – Davlat va biznes sektori yangi sohalarga sarmoya kiritish o‘rniga, odatiy resurs eksportiga tayanishda davom etishi mumkin. 2. Xalqaro iqtisodiy o‘zgarishlar – Savdo urushlari, geosiyosiy mojarolar va global iqtisodiy inqiroz diversifikatsiya jarayoniga ta‘sir qilishi mumkin. 3. Texnologik tengsizlik – Texnologik rivojlanishga kam mablag‘ ajratadigan mamlakatlar diversifikatsiyada orqada qolishi mumkin. 4. Ijtimoiy qarshilik – An‘anaviy iqtisodiy tarmoqlarga bog‘langan aholining yangi iqtisodiy modelga moslashishi qiyinchilik tug‘dirishi mumkin.

Asosiy qism

To‘kin-sochinlik paradoksi – asosan bu tabiiy resurslarga boy mamlakatlarning farovonlik o‘rniga iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelishi deb tushuniladi. Ushbu paradoksning asosiy sabablaridan biri "siqib chiqarish effekti" deb ataladi. Oddiy qilib aytganda, resurslarni sotishdan tushgan daromad iqtisodiyotning boshqa sohalariga kamroq sarflanadi, tadbirkorlik rivojlanishini cheklaydi va odamlarni o‘qitish va rivojlantirishga sarmoya kiritishni kamaytiradi. Leibbrandt va Lynham (2017) tadqiqotlaridan kelib chiqib, resurslarga boylik iqtisodiyotning ularning eksportiga bog‘liqligini kuchaytiradi.³

Yana bir muammo - korrupsiya va renta xatti-harakatlari. Ko‘pgina resurslarga boy mamlakatlarda elita mablag‘larni infratuzilma va ijtimoiy dasturlarni

³ Leibbrandt, A., & Lynham, J. (2018). Does the paradox of plenty exist? Experimental evidence on the curse of resource abundance. *Experimental Economics*, 21, 337-354. 18-bet

rivojlantirishga yo'naltirish o'rniga eksport daromadlarini nazorat qilishga e'tibor qaratadi. Bu esa demokratik institutlarning zaiflashuviga, oddiy odamlar turmush darajasining pasayishiga olib keladi.

Bundan tashqari, "golland kasalligi" deb ataladigan xavf mavjud. Agar mamlakat resurslardan ko'p pul olsa, uning valyutasi mustahkamlanadi, buning natijasida iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari raqobatbardosh bo'lmay qoladi. Bu sanoatning pasayishiga va importga qaramlikning kuchayishiga olib keladi, bu esa uzoq muddatda iqtisodiy beqarorlikni keltirib chiqarishi mumkin. Bu avvaliga katta pul keltiradi, lekin iqtisodiyotda muammolarni keltirib chiqaradi. Asosiy qiyinchilik shundaki, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari zarar ko'ra boshlaydi - ular raqobatbardoshligi pasayadi, sanoat va ishlab chiqarish investorlar va mutaxassislarni yo'qotadi.⁴

Resurslardan keladigan daromad evaziga paydo bo'ladigan mustahkam valyuta tovar eksportini qimmatlashtiradi va xomashyo bo'lmagan kompaniyalar asta-sekin bozordan siqib chiqariladi. Bunday ta'sir, masalan, Niderlandiya, Buyuk Britaniya va Rossiyada allaqachon kuzatilgan. Bir muhim jihatni ta'kidlash kerak, resurs iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar ko'pincha yangi texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlarga kamroq pul sarflaydilar. Shu tufayli taraqqiyot sekinlashadi, odamlarning turmush darajasi ko'tarilmaydi. "Gollandiya kasalligi" shuni ko'rsatadiki, faqat resurslardan olingan boylik barqarorlik va farovonlikni kafolatlamaydi. Uzoq muddatli muammolarga yo'l qo'ymaslik uchun iqtisodiyotning xilma-xilligi haqida qayg'urish o'ta muhim.⁵

To'kin-sochinlik paradoksi jarayonida resurslardan olingan boylik qashshoqlikka qarshi kurashishga yordam bermaydi, aksincha, iqtisodiy beqaror va daromadlar notekis taqsimlangan mamlakatlarda qashshoqlikni kuchaytiradi. Buning asosiy sabablaridan biri ijtimoiy tengsizlikdir. Neft va boshqa resurslarni eksport qilish katta daromad keltirsa-da, bu pullar ko'pincha elita qo'lida qoladi va aholining asosiy qismi qashshoqlikda yashashda davom etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bunday mamlakatlarda hokimiyat va resurslar butun jamiyat manfaati uchun emas, balki tor doiradagi odamlar manfaati uchun ishlatiladi.⁶

Resurs boyligi ish o'rinlari bilan bog'liq vaziyatni ham yomonlashtiradi. Neft yoki gaz qazib olishga yo'naltirilgan iqtisodiyot katta sarmoyalarni talab qiladi, ammo kam ish o'rinlarini yaratadi. Bu boshqa sohalarda ishga joylashish imkoniyatini pasaytiradi, kambag'al aholi daromadlari sekinroq o'sadi. Shu bilan birga iqtisodiyotdagi beqarorlikni ham yana bir muamodir. Resurslardan olinadigan

⁴ Van der Ploeg, F. (2006). Challenges and opportunities for resource rich economies. 16-17 betlar.

⁵ Van der Ploeg, F. (2006). Challenges and opportunities for resource rich economies. 5-8 betlar.

⁶ Karl, T. L. (1999). The perils of the petro-state: reflections on the paradox of plenty. *Journal of international affairs*, 33-35 betlar.

daromadlar doimiy ravishda o'zgarib turadigan jahon narxlariga juda bog'liq. Xomashyo narxi pasayganda, ijtimoiy dasturlar qisqaradi, bu esa kambag'allik darajasini yana oshiradi.⁷

Paradoks bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun mamlakatlar tabiiy resurslardan olinadigan daromadlarni to'g'ri boshqarishni o'rganishlari muhimdir. Eng yaxshi yechimlardan biri Norvegiya va Chili kabi mamlakatlarda bo'lgan maxsus jamg'armalar tashkil etishdir. Bunday fondlar xomashyo eksportidan keladigan daromadlarning bir qismini saqlab qolish imkonini beradi, iqtisodiyotni resurslar narxi pasayganda inqirozlardan himoya qiladi. Bu pullar infratuzilmani yaxshilash, sog'liqni saqlash, ta'lim va yangi texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun ishlatilishi mumkin.⁸

Yana bir muhim qadam - iqtisodiyotning tabiiy resurslar bilan bog'liq bo'lmagan boshqa tarmoqlarini rivojlantirish. Masalan, ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi, texnologiya yoki xizmatlar. Bu xomashyo eksportiga qaramlikni kamaytirishga yordam beradi va iqtisodiyotni yanada barqaror qiladi. Yaxshi misol - Birlashgan Arab Amirliklari, u yerda hukumat turizm, moliya va yuqori texnologiyalarga faol sarmoya kiritmoqda. Muvaffaqiyatga erishish uchun kichik biznesni qo'llab-quvvatlash, soliq imtiyozlari va investorlarni jalb qilish kerak. Shuningdek, davlat institutlarini mustahkamlash va resurslarni boshqarishning shaffofligini oshirish muhimdir. Korrupsiyaga qarshi kurashish, moliya sohasida raqamli texnologiyalardan foydalanish va jamoatchilik nazorati daromadlarni adolatli taqsimlashga yordam beradi. Tabiiy resurslari barqaror rivojlanishning asosiga aylangan Botswana va Kanada bunga misol bo'la oladi. Bundan tashqari, ta'lim va ilmfanga sarmoya kiritish mamlakatning uzoq muddatli rivojlanishi va taraqqiyotini ta'minlaydi.⁹

Ushbu paradoks bilan kurashishning eng yaxshi usullaridan biri iqtisodiyotning turli sohalarini rivojlantirishdir, yani diversifikatsiya qilish. Faqat tabiiy resurslarni qazib olish va eksport qilishga tayanadigan mamlakatlar ko'pincha beqarorlik, xomashyo narxiga bog'liqlik va ish o'rinlarining yetishmasligiga duch kelishadi. Lekin sanoat, texnologiya, qishloq xo'jaligi, turizm rivojlantirilsa, bu muammolarning oldi olinadi, mustahkam, barqaror iqtisodiyot yaratiladi.

Bunga Birlashgan Arab Amirliklari yaxshi misol bo'la oladi. 1970-yillarda ularning iqtisodiyoti deyarli to'liq neftga bog'liq edi - u yalpi ichki mahsulotning 90 foizidan ko'prog'ini tashkil etardi. Ammo xavf-xatarlarni anglagan hukumat boshqa yo'nalishlarni rivojlantirishga qaror qildi. Moliya, turizm, ko'chmas mulk va

⁷ Roemer, M., & Gugerty, M. K. (1997). *Does economic growth reduce poverty?* (Vol. 5). Cambridge, MA: Harvard Institute for International Development, 2-5 betlar.

⁸ Van der Ploeg, F. (2006). Challenges and opportunities for resource rich economies, 12-bet

⁹ Ite, U. E. (2005). Poverty reduction in resource-rich developing countries: what have multinational corporations got to do with it?. *Journal of international Development*, 17(7), 919-924 betlar.

texnologiyalarga katta sarmoya kiritildi. Endilikda neft yalpi ichki mahsulotning 30 foizidan kamrog‘ini tashkil etmoqda, Dubay esa jahon savdo, logistika va innovatsiya markaziga aylandi.¹⁰

BAA 1970-yillarda iqtisodiyotini diversifikatsiya qilishni boshlaganidan buyon, mamlakatning iqtisodiy ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilandi. Quydagi jadvalda 1975-yildan 2024-yilgacha bo‘lgan asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘sishi BAA [Iqtisodiyot vazirligi hisobotiga](#) tayanib ko‘rsatilgan:

Yil	Yalpi ichki mahsulot (mlrd AQSH dollarida)	YIM o‘sish sur‘ati (%)	Neft sektori ulushi	Turizmdan tushgan daromad
1975	15	-	90	0.5
1985	40	6.5	70	2.0
1995	85	5.8	50	5.0
2005	180	6.0	40	10.0
2015	370	4.5	30	20.0
2024	500	3.8	25	35.0

Xulosa

To‘kin-sochinlik paradoksi tabiiy resurslarga boy mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish jarayoniga qanday ta‘sir ko‘rsatishi va ularning barqaror taraqqiyotiga to‘sqinlik qilishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ushbu muammo iqtisodiyotning haddan tashqari resurslarga bog‘lanib qolishi, korrupsiya, institutlarning zaifligi va sanoat tarmoqlarining raqobatbardoshligini yo‘qotishi bilan bog‘liq. Shu sababli, tabiiy boyliklarni to‘g‘ri boshqarish va iqtisodiy diversifikatsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar va real misollar shuni ko‘rsatadiki, resurslardan keladigan daromadni oqilona taqsimlash, kuchli institutlarni shakllantirish va zamonaviy texnologiyalarga sarmoya kiritish barqaror iqtisodiy o‘sishning asosiy shartlari hisoblanadi, lekin tadqiqotlarga ko‘ra difersifikatsiya boshqa usullarga nisbatan ma‘qulroq.

Foydalangan adabiyotlar va manbalar:

1. Leibbrandt, A., & Lynham, J. (2018). Does the paradox of plenty exist? Experimental evidence on the curse of resource abundance. *Experimental Economics*, 21, 337-354.
2. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10683-017-9539-y>
3. Van der Ploeg, F. (2006). Challenges and opportunities for resource rich economies.
4. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10683-017-9539-y>

¹⁰ BAA Ta‘lim vazirligining rasmiy veb-sayti https://www.moec.gov.ae/en/economic-indices?utm_

5. Karl, T. L. (1999). The perils of the petro-state: reflections on the paradox of plenty. *Journal of international affairs*.
6. URL: <https://www.jstor.org/stable/24357783>
7. Roemer, M., & Gugerty, M. K. (1997). *Does economic growth reduce poverty?* (Vol. 5). Cambridge, MA: Harvard Institute for International Development.
8. URL: <https://www.academia.edu/download/34871074/pnaca656.pdf>
9. Ite, U. E. (2005). Poverty reduction in resource-rich developing countries: what have multinational corporations got to do with it?. *Journal of international Development*, 17(7).
10. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/jid.1177>
11. BAA Ta'lim vazirligining rasmiy veb-sayti
12. URL: <https://www.moec.gov.ae/en/economic-indices?utm>
13. BAA Iqtisodiyot vazirligi hisoboti 2023-2024
URL: <https://www.moec.gov.ae/en/-/uae-gdp-sees-3.8-per-cent-growth-in-first-nine-months-of-2024#:~:text=The%20UAE's%20real%20GDP%20grew,to%20reach%20AED%20987%20billion.>